

Лахманюк А. М.,
аспірант

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ІРОНІЯ ПАРАТЕКСТУ: КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД (М. КОЦЮБИНСЬКИЙ «ПОДАРУНОК НА ІМЕНІНИ»)

Анотація. У статті досліджено іронічний ефект на основі зіставлення тексту й паратексту в новелі М. Коцюбинського «Подарунок на іменини». Проаналізовано когнітивні рівні твору (буквальний, статусний, іронічний, символічний), виділено художні деталі-індекси та виявлено читачькі естетичні реакції.

Ключові слова: паратекст, заголовок, іронія, естетичний ефект, читачькі реакції, художні деталі.

Постановка проблеми. Сприймання навколишнього світу відбувається за допомогою п'яти чуттів: зору, слуху, дотику, нюху та смаку. У когнітивістиці їх ще називають перцептивними модусами. За допомогою них людина сприймає об'єкти, що потрапляють до її когнітивної сфери, а потім омовлює своє сприйняття світу [11, с. 79]. Водночас сприйняття об'єкта не обмежується лише перцептивним аспектом, воно передбачає також концептуальне його виділення із середовища інших об'єктів шляхом надання цьому об'єкту певного сенсу й репрезентації його у свідомості як концепту. Тому людина, стикаючись із подіями або об'єктами навколишнього світу, підбирає певний «контекст», «фрейм», який допомагає наділити подію сенсом [13, с. 65]. Поняття фрейму ввів М. Мінський у праці «Фрейми для представлення знань» (1974 р.) на позначення одного зі способів уявлення стереотипної ситуації. За думку М. Мінського, з кожним фреймом пов'язується інформація певного типу: одна стосується використання цього фрейму, інша попереджає про те, що може статись далі, а ще інша вказує, що варто зробити, якщо ці очікування не підтвердяться [9, с. 289]. Таким чином, у кожної людини є певна «база знань», якість та обсяг якої залежать від особистісних характеристик індивіда.

У світлі когнітивістичних уявлень про процес сприймання розглянемо літературознавчу проблему взаємодії заголовка й тексту твору. Адже заголовок може перебувати з текстом твору в різних взаємовідносинах, створюючи естетичні ефекти. Заголовок тексту виконує декілька функцій, а саме: 1) номінативну, адже заголовки й виникли для того, щоб позначити, назвати текст; 2) інформативну (кожен заголовок інформує читача про текст); 3) розділову (назва відділяє текст від навколишнього простору); 4) експресивну (заголовок може виражати авторську позицію та готувати читача до сприйняття тексту); 5) рекламну (привернути увагу, зацікавити читача). Нас цікавитиме переважно експресивна функція заголовку. На прикладі новели М. Коцюбинського «Подарунок на іменини» шляхом аналізу заголовку й тексту твору ми розглянемо механізм виникнення іронічного ефекту.

Оскільки заголовок є одним з елементів паратексту, вважаємо за доцільне зазначити, що перше ґрунтовне дослідження паратексту належить французькому нараторологу Ж. Женетту [15]. М. Сокол, цитуючи вченого, вказує: «Паратекстуальність – це відношення тексту з його найближчим навколотекстовим се-

редовищем, адже саме елементи паратексту лежать на межі з текстом і контролюють, направляють читача на його сприйняття» [12, с. 5]. Як тільки заголовок ідентифікується у свідомості читача, виникає проєкція майбутніх подій твору, нарративний прогноз. Проте коли події тексту не виправдовують читачькі очікування, у реципієнта в процесі читання виникають особливі естетичні реакції: здивування, невизначеність, зміна.

Зауважимо, що в заголовку закладається важливий смисл твору. На цьому неодноразово наголошували дослідники, наприклад Л. Виготський: «Назва дається оповіданню, звичайно, не випадково, вона несе в собі розкриття найважливішої теми, вона намічає ту доміную, яка визначає собою всю побудову твору» [3, с. 200]. Назва безпосередньо пов'язується з текстом, це своєрідна «з'єднувальна ланка» між світом автора та його читачем. М. Сокол стверджує: «Заголовок – це насамперед ім'я твору, тобто виразний і притаманний лише тому, а не іншому тексту показник його естетично-художньої своєрідності, так би мовити, його індивідуальності – особливої «фізіології» та «психології» художнього твору» [12, с. 25–26]. Варто погодитись із твердженням І. Гальперіна про те, що «заголовок виражає основний задум, ідею, концепт творця» [4, с. 133]. Важливо звернути увагу на те, яким саме буде цей задум чи концепт, на якому саме літературознавчому рівні письменник заклав ідею та які засоби застосував.

Іронією називають форму вираження думки, коли слово чи вислів набувають у контексті мовлення значення, що є протилежним буквальному сенсу або заперечує його. Так, російський учений Г. Єрмоленко дослідила іронічний дискурс філософської прози Вольтера. Вона стверджує, що у творах французького просвітителя іронія реалізується на фабульному й стилістичному рівнях тексту. Зокрема, науковець говорить про іронію-антифразис: «На основі дистантної антифрастичної іронії побудовані заголовки таких повістей, як «Мемнон, або розсудливість людська» та «Кандід, або Оптимізм». Іронія проявляється в подвійності сенсу назви, яка, з одного боку, адекватно відображає тему повісті, а з іншого – суперечить характеру наявних у ній подій (Мемнон аж ніяк не проявляє розсудливості, а події, що сталися з Кандідом, не мають відношення до оптимізму). До того ж типу належить назва повісті «Козі-Санкта, або Мале зло заради Великого Блага». <...> Іронія розпізнається за невідповідністю тих чи інших компонентів висловлювання контексту» [6].

Метою статті є когнітивний аналіз тексту і паратексту (заголовку) на матеріалі новели М. Коцюбинського «Подарунок на іменини» з метою виявлення іронічного ефекту.

Виклад основного матеріалу. З першого прочитання назва новели проєктує читачу приблизно такі очікування: батьки даруватимуть дитині на день народження певний подарунок (іграшку, солодощі тощо). Жодної іронії поки що не спостерігається. Однак смисл стає зрозумілим лише після прочитання

всього тексту. Заголовок фактично обманює читача, створюючи сумнівний ефект наприкінці твору.

Сюжет. Батько, «околодочний надзиратель», голодний і злий, завжди перейнятий своєю кар'єрою: «*Те, що його хлопець звався так само, як і віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря зважився бити таке паненя, – сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони і шапку, як офіцер <...> Його боялись, бо міг збити людям багато лиха*» [7, с. 196]. Мати, Сусанна, повія у минулому, не вирізнялась винятковою жіночністю, досі наївна й непоказна. Один епізод вдало характеризує стосунки подружжя: «*Ну, і була в бурдеї, але тому вони законно звінчалися. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до поліцеймейстера, ким би й досі в писарчуках... А тепер – надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває*» [7, с. 195]. Зрозуміло, що на першому місці в цій сім'ї перебувають посада, слава й статки. Яскравою особистістю постає син Доря, жвавий, сміливий, здібний до навчання хлопчик, зовсім не схожий на своїх батьків.

Родину об'єднує спільна тема – іменини Дорі. Матір, турбуючись про сина, виявляє до нього любов і ласку, готує по-справжньому дитячий подарунок – «бляшаний пароходик». Батько вважає, що не варто сина «гладити по голівці та тримати біля спідниці», тому він із гордістю розповідає про свій дарунок: «*Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати*» [7, с. 200]. Отже, це не якась річ, а пам'ятна подія на все життя. Карпо Петрович переконаний в особливості презенту, а ще більше – у вдячності сина за таке видовище: «*Нехай має чим згадувати батька. Буде старий – унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько <...>*» [7, с. 199]. Проте він не усвідомлює справжніх наслідків свого вчинку.

Когнітивні рівні. Концепт ПОДАРУНОК проходить крізь увесь текст. Далі лише навколо нього будується сюжетна лінія. Зіставивши текст і паратекст, простежуємо чотири когнітивні рівні, які поступово змінюють уявлення читача:

буквальний – подарунок сприймається як об'єкт (заголовок тексту, «пароходик» від матері);

статусний – об'єкт стає подією (момент, коли читач дізнається про подарунок від батька);

іронічний – справжня сутність події (дароване видовище: страта жінки-революціонера);

символічний – трансформація психіки (зміна дитячих уявлень, ініціація, зародження чесності, мужності й людяності).

Лише на третьому рівні читач розуміє, що істинний сенс паратексту був прихованим. Він поступово розкривається в процесі читання. Реципієнт першим про це дізнається, очікування виявились невинуватими. Далі відбувається прогнозування: якою буде реакція сина в момент дарування? Ефект сприймання відтягнуто до завершального епізоду, а це значить, що читач постійно перебуватиме в напрузі. Створення напруги посилює естетичні реакції.

По-справжньому щасливий, як і будь-яка дитина у свій день народження, Доря за розвитком подій уявляє такі варіанти подарунку:

1) рибалку («*Поїдуть? Куди? На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Відлище – луком і сріблясте мигтіння риби на волоссі. «Бовть!» – сказала вода, ковтнувши камінчик...*» [7, с. 201–202]);

2) незабутню поїздку в місто («*А може, поїдуть кудись далеко-далеко, у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхати...*

Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підставляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пицатиме пташка...» [7, с. 202]);

3) природу («*Куди ще їхати? От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві*» [7, с. 203]);

4) народне свято («*Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди*» [7, с. 204]);

4) молебень («*Осторонь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на суку чорної ряс, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів. «Молебень?» – подумав Доря*» [7, с. 205]).

Перелік варіантів подарунку дає можливість читачеві зрозуміти, чому автор глузливо іронізує над мисленням батька. Батько приземлений у своїх думках і сподіваннях. Намагаючись соціально вивищитись перед сином, він насправді падає морально. Жорстока реальність змінює психіку дитини. Його сценарні очікування не збігаються із читацькими. На основі цього реципієнт вибудовує зв'язки між особистим сприйманням та сприйманням персонажа.

Цікавим є факт, що про справжню суть подарунку Доря випадково дізнається від простого візника Семена (адже батько готував йому сюрприз). Дитину проймають холод і жах: «*В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі і неймовірні, як в казці... А тепер все наблизилось і ожило... Все воно злилось в однім слові: «Повісять» – нестерпуче жажливим і дикий*» [7, с. 206]. А страту здійснюватиме найкращий друг сім'ї, який виховав хлопця. Емоції й почуття юного персонажа знаходяться в кульмінації. Читацькі реакції також посилюються, оскільки не відомо, як вчинить Доря.

Проектуючи у свідомості жах скоєного, хлопець намагається запобігти страті, врятувати й захистити жінку: «*А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу. – Не треба!.. Не руште!..*» [7, с. 207]. Однак, зрозумівши марність власних намірів, дитина проймається ненавистю до рідного батька та бажанням помститись: «*Чекай, – думав він гірко про батька, – будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, зійму свій пояс, і ніхто не побачить...*» [7, с. 209]. Така реакція актуалізує символічний рівень тексту. Доря фактично проходить акт ініціації: трансформується психіка, організм виявляє низку реакцій, необхідних для переходу в доросле життя. Поведінку персонажа пояснює передостанній епізод: «*<...> раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по голові, – і знову тихо заплакав*» [7, с. 209]. Швидше за все, в образі страченої юнак відчув маму, саме тому так повівся.

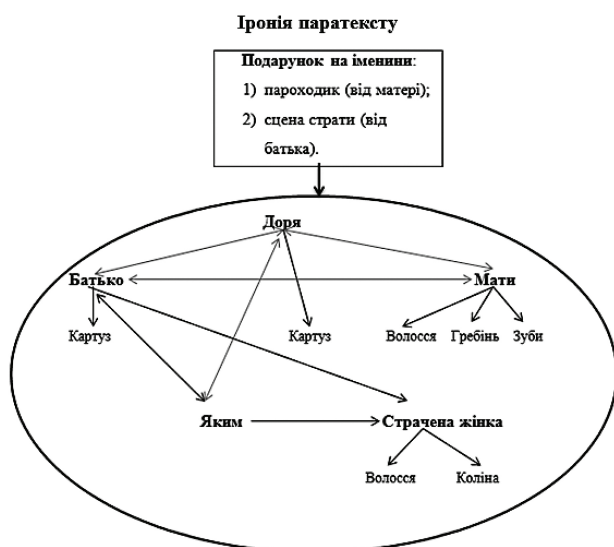
На основі власного прогнозування та зіставлення тексту й паратексту читач, з одного боку, засуджує персонажа-батька через нанесення травми почуттям персонажа-сина, а з іншого – виправдовує, зокрема, через зародження в останнього людяності, мужності, справедливості тощо.

Завершальний епізод новели («*Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз в другий...*» [7, с. 209]) не дає відповіді на питання про те, як складеться доля хлопця: вчинить він самогубство чи ні. Можливість домислити сюжет спонукає читача до виокремлення ефекту незавершеності.

Художні деталі. Важливу роль в осмисленні цього тексту відіграють художні деталі, які прямо характеризують персонажів твору, впливають на взаємодію тексту й паратексту та постають окремими феноменами в сприйманні змодельованої ситуації. У «Літературознавчому словнику-довіднику» вказано: «Художня деталь – засіб словесного та малярського мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція. <...> В одних випадках художня деталь може набирати характеру символу, в інших – бути деталлю-штрихом. У тексті цей спосіб мислення матеріалізується в речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних деталях. Художня деталь буває як наскрізною (повторюваною) у творі, так і одномоментною, проте в кожному разі вона має в собі прихований сенс, підтекст, може викликати широкий спектр асоціацій, здатна замінити собою розлогий опис, авторську характеристику, міркування, цілий епізод тощо» [8, с. 718–719].

Французький структураліст Р. Барт пропонує на позначення художньої деталі термін «індекс»: «Автори вводять у текст особливі елементи, якими досі зазвичай нехтує структурний аналіз, що займається ви členовуванням і систематизацією великих оповідних одиниць. Усі «зайві» щодо структури деталі або не враховуються (про них просто не згадують), або трактуються як «прокладки» (каталізи), що володіють непрямую функціональною значущістю, оскільки в сукупності вони складають *індекс*, який характеризує героя або стан дії, тобто зрештою все ж включаються в структуру» [1, с. 392]. Учений наголошує: «Неподільні залишки, що утворюються під час функціонального аналізу оповіді, відсилають щоразу до того, що зазвичай називають «конкретною реальністю» (дрібні жести, невлімові пози, незначні предмети, надлишкові репліки). Таким чином, чисте «зображення реальності», голий виклад «того, що є» (або було) ніби суперечить смислу, підтверджуючи тим самим поширену міфологічну опозицію пережитого (тобто живого) і розумосяжного» [1, с. 398]. Таке твердження вдало співвідноситься з іронічним ефектом паратексту в значенні прямо протилежного смислу.

У «Подарунку на іменини» М. Коцюбинського спостерігаємо цілу галерею деталей-індексів, кожна з яких вирізняється своєю значущістю та шляхом авторського акценту. На схемі наведено, як кожна пов'язується з конкретним персонажем:

Картуз – індекс, що відкриває читачу особливості рис характеру батька й сина:

вислів «<...> ляснув по-офіцерськи лакованим чоботом в чобіт і з досадою кинув **картуз** на вікно» [7, с. 194] характеризує незадоволеність, злість;

діалог «Скільки взяв Шмуть за **картуз**? – Рубель двадцять oddala... – Ах, сучий син... Більше рубля не треба було давати. Де ж той **картуз**?» [7, с. 198] відображає скупість;

фрагмент «Доря промчався до риштування, замітаючи полами глину, гублячи синій **картуз** і розкриваючи широко руки» [7, с. 207] показує сміливість і впевненість, незважаючи на дрібниці;

«По дорозі підняв Дорин **картуз**, обтер старанно, хоч не-свідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці» [7, с. 208] – це звичка берегти зароблене власним коштом.

Волосся і гребінь, зуби – індекси, що вибудовують в уявленні читача образ матері й страченої жінки:

фрагмент «<...> од того руху підскачів на лутці жінчин **беззубий гребінь** і легкий, збитий жмуток **брудного волосся** вчепився до рукава» [7, с. 194] характеризує неохайність і байдужість Сусанни (минулі звички, що залишилися із борделю);

«Сусанна сиділа щаслива, одкривши **зіпсовані зуби**, вся в тінях од широкого кола **волосся**, на дві третини чужого» [7, с. 199]: колишня професія позначилась на здоров'ї жінки;

фрагмент «Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця» [7, с. 207] – це епізод, на основі якого читач порівнює два жіночі образи (матір і страчену); своєрідна іронічна антитеза до здоров'я матері. Відкрита голова жінки з розпущеним волоссям впливає на емоції сина, адже його свідомість відразу ідентифікує страчену з матір'ю.

Коліна: висловлювання «наскочив на жінку і з криком обняв її коліна» [7, с. 207], «все тісніше тулюсь до колін» [7, с. 207], «все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна» [7, с. 208] – це знову співвіднесення: затишок, тепло й ласка, отримані вдома від матері, актуалізують пам'ять персонажа та спонукають до захисту.

Усі деталі-індекси є наскрізними, оскільки неодноразово повторюються в тексті, збуджуючи читачські емоції й почуття.

Висновки. Очевидно, що події та образи як окремі феномени розгортаються лише навколо «подарунка», символічний вектор якого дозволяє простежити еволюцію стосунків окремої сім'ї. Я. Поліщук стверджує: «Зображуючи постаті батьків, автор не шкодує на їхню адресу саркастично-іронічних шпильок: Зайчик постає тупим, обмеженим, брутальним та улесливим, а його дружина, колишня повія, – примітивною, неохайною обивателькою. Інтригу становить характер сина, який до кульмінаційного моменту виразно не проявляється» [10, с. 154]. У прізвиськах і прізвиськах персонажів також закладається іронія: Карпо Петрович Зайчик, директор «Корова» (вказують на дріб'язковість і мізерність внутрішнього світу людини, її фізичних та духовних вад).

Нагнітання в тексті окремих епізодів, які яскраво характеризують персонажів, змушують адресата часто змінювати точку зору. Читач розуміє, що його очікування не виправдовуються, у результаті чого зростає напруга й посилюються емоції. Наголошуємо, що іронію можна відчитати лише в разі зіставлення паратексту з текстом. Так відбувається механізм створення естетичного ефекту.

Література:

1. Барт Р. Эффект реальности / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: семиотика, поэтика / Р. Барт. – М., 1994. – С. 392–400.
2. Безпечний І. Теорія літератури. Тропи як спеціальні засоби образності мови / І. Безпечний. – К.: Смолоскип, 2009. – 388 с.
3. Выготский Л. Психология искусства / Л. Выготский. – 3-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 572 с.
4. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования / И. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 138 с.
5. Гундорова Т. Початок ХХ століття: загальні тенденції художнього розвитку / Т. Гундорова, Н. Шумило // Історія української літератури ХХ ст. Книга перша. – К.: Либідь, 1993. – С. 9–33.
6. Ермоленко Г. Формы и функции иронии в философской повести Вольтера / Г. Ермоленко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/literature3/ermolenko-04.htm>.
7. Коцюбинський М. Твори: в 3 т. / М. Коцюбинський. – К.: Дніпро, 1979–. – Т. 3. – 1979. – 375 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. – К.: Академія, 2007. – 752 с.
9. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного / М. Минский // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 281–304.
10. Поліщук Я. І ката, і героя він любив... Михайло Коцюбинський: літературний портрет / Я. Поліщук. – К.: Академія, 2010. – 304 с.
11. Рузин И. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И. Рузин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 79–100.
12. Сокол М. Прагматичні аспекти паратексту (на матеріалі повісті І. Франка «Захар Беркут»): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.06 / М. Сокол; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – 20 с.
13. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 52–92.
14. Шпагин П. Ирония / П. Шпагин // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. – М.: Советская энциклопедия, 1962–1978. – Т. 3. – 1966. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/default.asp>.
15. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 427 p.

Лахманюк А. М. Ирония паратекста: когнитивный подход (М. Коцюбинский «Подарок на именины»)

Аннотация. В статье исследован иронический эффект на основе сопоставления текста и паратекста в новелле М. Коцюбинского «Подарок на именины». Проанализированы когнитивные уровни произведения (буквальный, статусный, ироничный, символический), выделены художественные детали-индексы и выявлены читательские эстетические реакции.

Ключевые слова: паратекст, заглавие, ирония, эстетический эффект, читательские реакции, художественные детали.

Lakhmanyuk A. The irony of paratext: cognitive approach (M. Kotsyubinsky "A gift on a name day")

Summary. The article touches upon the ironic effect by comparing the text and paratext of the story by M. Kotsyubinsky "A gift on a name day". It analyzes cognitive levels of the text (literal, status, ironic, symbolic). The artistic details and indices have been selected in the course of analysis. The reader's aesthetic reactions have been revealed in the article.

Key words: paratext, title, irony, aesthetic effect, reader's reactions, artistic details.